

РЕЦЕНЗИЯ

от **проф. д.с.н. ТАНЯ БОЙЧЕВА ЧАВДАРОВА**,
катедра „Социология”, СУ „Св. Климент Охридски”,
назначена за член научно жури със заповед РО 38-656/ 16.10.2017 г.
на Ректора на СУ „Св. Климент Охридски“

относно кандидатурата на **гл. ас. д-р ПЕТЯ ИВАНОВА СЛАВОВА**, единствен участник в конкурса за доцент по професионално направление 3.1. Социология, антропология и науки за културата (Социология – Социология на труда), обявен в ДВ, бр. 61/28.07.2017 г. от Софийския университет „Св. Климент Охридски“

Конкурсът по направление 3.1 Социология (Социология на труда) е за нуждите на катедра „Социология“ към Философски факултет на Софийския университет „Св. Климент Охридски“ и по обява, публикувана в ДВ, бр. 61 от 28.07.2017 г. Процедурата по обявяването на конкурса и допускането на кандидати за участие в него е изрядна от гледна точка на изискванията на ЗРАС и Правилника за неговото прилагане. Спазени са предвидените законови срокове и процедурни изисквания и са приложени необходимите комплекти документи.

Единствен явил се кандидат е гл. ас. д-р ПЕТЯ ИВАНОВА СЛАВОВА, чиято научна и преподавателска биография отговаря напълно на очакванията за участие в конкурс за заемане на академичната длъжност „доцент” по Социология на труда.

Имах възможността да се запозная обстойно с представените в конкурса материали, които бяха своевременно депозирани на хартиен и електронен носител. Настоящата рецензия отразява оценката ми за научните приноси и преподавателската дейност на кандидата.

1. Общо описание на представените материали

В обявения конкурс за доцент по *Социология на труда* гл. ас. д-р Петя Славова участва с една монография, част от книга, представляваща текст (пет части/статии, въведение и заключение) с обем от 170 от общо 311 страници на книгата, съставителство и редакция на два сборника, един от които в съредакция с Т. Чавдарова и Св. Стоева, както и с девет статии. Допълнително тя е съавтор (заедно с Т. Чавдарова¹ и Св. Стоева) на социологическо интервю с американския социолог Д. Старк за сп. „Социологически проблеми“ и автор на научна рецензия за сборник от статии на френски език върху адвокатската професия, публикувана във френско индексирано и реферирано списание.

От деветте представени за рецензиране статии:

¹ Тъй като нямаме съвместни научни статии/книги с кандидата, липсва конфликт на интереси между тази съавторска дейност и работата ми като рецензент.

- шест са публикувани в списания: три от тях в реферирани български списания „Социологически проблеми“ (2) и „Критика и хуманизъм“ (1); две от статиите са публикувани в престижни реферирани и индексирани научни списания в чужбина и една е издадена в нереферирано списание. Останалите три от статиите са сборникови: две от тях са публикувани в български сборници, а една – във френско издателство;
- пет от статиите са на български език, три са на френски език и една – на английски език;
- осем от статиите са авторски, а една е в съавторство с Т. Митев (не е представен разделителен протокол);

За оценка приемам представения от П. Славова списък от 21 публикации за участие в конкурса за заемане на академичната длъжност „доцент“ със следните две уточнения:

- Възприемам седемте публикации, обозначени с номера от 3 до 9 в горепосочения списък като интегрална част от съдържанието на книгата „Какъв да стана? С какво да се захвана?“ (публикация № 2). П. Славова е не само неин съставител и научен редактор, но и преди всичко автор на повече от половината от обема ѝ. Книгата е не просто сборник от тематично обединени статии, а материализация на един научен проект, осъществен под ръководството на П. Славова. По тази причина ще рецензирам не седем отделни текста, а частите от книгата, чийто автор е кандидатът в конкурса.
- Не съм в състояние да рецензирам трите статии на френски език (публикации № 11, 14, 17) и научната рецензия на същия език (№ 21). За тях съдя единствено по резюметата на научните трудове, съставени от автора.

Представените за рецензиране публикации могат да бъдат групирани около два основни научни кръга.

1. Най-голямата част от публикациите спада към научната област на социология на професиите като специфично подполе на социология на труда. В нея са отличими две групи публикации:
 - a. Първата е посветена на професионалната реализация на дипломираните социолози. Тук спадат книгата „Какъв да стана? С какво да се захвана?“, (публикация № 2, 3-9), както и още три статии (№ 11, 12, 13).
 - b. Втората група е свързана със социологически анализ на архитектурната професия (№ 14, 15, 17 и 19) и на професията на адвокатите (№ 16 и 18).
2. Изследванията на стопанските организации и стопанските дейци от времето на социализма са представени чрез монографичния труд, озаглавен „Георги Найденов и Тексим – Имекстраком. „Комисионерска“ икономика и стопанска автономия през социализма от 60-те“ (публикация № 1). Най-общо това изследване може да бъде отнесено към областта на социология на социализма.

Останалите две публикации са в областта на икономическата социология: това е сборникът от статии, озаглавен „Markets as Networks“, на който П. Славова е съредактор (публикация № 10), и интервюто с икономическия социолог Дейвид Старк (№ 20).

Всички публикации, представени от автора, са в областта на обявения конкурс или в области, близки до него. В огромната си част (с две изключения) те представляват социологически анализ на явления от социалистическата и съвременната история на Бъл-

гария и се основават на данни от автори емпирични изследвания, осъществени със средствата на качествените методи. Тази внушителна по обем продукция е създадена само през последното десетилетие след защитата на докторска дисертация на П. Славова през 2006 г. Предоставеният пълен списък на публикациите свидетелства за активна публикационна дейност на кандидата още по време на разработката на дисертацията, както и, по-общо, за съпричастността му към научния живот. В последните години тя приема формата на редица научно-популярни публикации, участие в конференции, рецензиране на научни събития.

2. Обща характеристика на научната дейност на кандидата

Участието на Петя Славова в този конкурс е естествен и закономерен резултат от нейното успешно научно и професионално развитие. Тя завършва специалност *Социология* в СУ „Св. Климент Охридски” през 2000 г. и непосредствено след дипломирането си посещава в продължение на една академична година Франкофонското докторантско училище по социални науки в Букурещ. През следващата уч. 2001/2 г. П. Славова е студент в магистърската програма по Политическа социология на Свободния университет в Брюксел, която завършва успешно. В периода 2002-2006 г. тя разработва в същия университет своята дисертация на тема: „Метаморфози на архитектурната професия в България: регламентация, упражняване и професионални организации“, която защитава през юни 2006 г.

Както образователният, така и трудовият път на П. Славова приема плавната посока на научното развитие. След кратък период на работа в маркетингова агенция П. Славова е назначена като социолог – специалист в Института по социология при БАН, секция „Социология на труда и социалната политика“, където работи близо две години (2006-2007). През 2007 г. П. Славова печели конкурс за главен асистент, обявен от катедра „Социология“ на СУ „Св. Кл. Охридски“, и оттогава до днес е член на катедрата. Междувременно в периода 2008/9 г. тя запазва връзката си със Свободния Университет на Брюксел, бидейки асоцииран изследовател на неговия Център за изследване на политическия живот.

Получените изследователски и преподавателски стипендии са отлично мерило за научните качества на кандидата в конкурса. В докторантския си период (2002-2006) П. Славова печели четири стипендии: последователно за разработка на докторат – основна и допълваща, за гост-изследовател в Прага и Мария Кюри-стипендия за докторанти в Париж. Впоследствие тя печели и шест пост-докторски стипендии: изследователска от фондацията „Дом за науките за човека“, Париж (2008); преподавателска от фондация „Отворено общество“, HESP, Будапеща (2007/8, 2008/9); две изследователски стипендии от Института за изследване на близкото минало (за млади учени, 2010 г. и за подготовка на книга, 2014-2016); изследователска стипендия от Центъра за академични изследвания (2011) и друга такава към проект по 7-ма рамкова програма на ЕС под ръководството на И. Знеполски (2012/3). Впечатляващият брой на получените стипендии свидетелства още и за систематичен и категоричен изследователски възход, осъществен за много кратък период от един надарен и амбициозен млад учен. За това допринася и палитрата на ползваните езици. П. Славова владее френски, английски и руски езици, член е на Френската социологическа асоциация и на Асоциацията на социолозите – франкофони.

Съответстващ на признанието чрез получените стипендии и награди е и големият брой

на изследователски проекти, в които П. Славова е била включена. От общо осемте проекта, които фигурират в биографията на кандидата, два са по 7-ма рамкова програма на ЕС, като при единия от тях кандидатът е ръководител на българския екип; един е по ФНИ на МОН за млади учени; два – по ФНИ на СУ; един – по българо-швейцарската програма и други два – по други програми.

В тематично отношение проектите очертават два основни кръга на изследователски интереси. Първият е свързан с професионалната реализация на дипломираните социолози, представен чрез три проекта, ръководени от П. Славова и осъществени в периода 2008-2012 г. Резултат от тях е книгата под нейна научна редакция „Какъв да стана? С какво да се захвана?“ и три статии. Вторият и най-нов профил рефлектира в социологическо проучване на биоземеделното и селскостопанското производство, представен чрез два проекта от периода 2013-2016 г. Останалите три проекта свидетелстват за интереси в областта на изследванията на социализма, която пряко корелира с монографичния труд, както и в области като аудиовизуализацията и транснационалното сътрудничество.

В този контекст трябва да се изтъкнат и две други постижения, с които П. Славова е отличена през 2007 г.: голямата награда на Четенията за млади социолози на името на проф. Ж. Ошавков и втора награда на БСА за най-добра публикация на млад социолог. Чрез тях един млад доктор по социология получава заслуженото признание на колегията, и поражда големи очаквания, които – от дистанция на времето – се оправдаха напълно.

3. Учебна дейност от началото на кариерата

За единадесет години след началото на преподавателската ѝ дейност, П. Славова е подготвила и провела редица курсове, всички в рамките на СУ „Св. Климент Охридски“.

- Най-дългосрочно воденият курс съвпада с темата на конкурса: *Социология на труда*. П. Славова го води като задължителен курс (30 ч. лекции + 30 ч. упражнения) от програмата на специалност „Социални дейности“ на Факултета по педагогика от уч. 2007/8 г. до момента. Като избираем курс със същия хорариум той съществува и в бакалавърска степен на специалност „Социология“ и е бил провеждан в три учебни години (2011/2, 2015/6 и 2016/7). От идващата учебна година курсът ще има статут на задължителен в програмата на специалността.
- От уч. 2009/10 г. до момента П. Славова води задължителен курс от 30 ч. лекции по *Емпирични социологически изследвания* в магистърска програма „Трудови пазари и развитие на човешките ресурси“ към Катедра „Социология“.
- Имах удоволствието да работя с П. Славова в три последователни години от уч. 2006/7 г. нататък, в които тя водеше семинарните занятия към двата ми задължителни курса по *Икономическа социология* в бакалавърската степен на специалност „Социология“.
- Изследователските интереси на П. Славова към професионалната реализация на дипломираните социолози намериха отражение в преподавателската ѝ работа чрез следните два курса:
 - *Изследователска практика по изследване на професионалната реализация на дипломираните социолози* (60 ч. упражнения) – избираем курс в бакалавърската програма на специалност „Социология“ (2008/9–2010/11).

- *Професионалните роли на дипломираните по социология* (30 ч. лекции + 30 ч. упражнения) – избираем курс в бакалавърската програма на специалност „Социология“ (2010/1–2011/2).
- Друг белег на тясната връзка между преподаване и изследване в кариерата на П. Славова е нейният ангажимент в отделни периоди със стажантската програма на катедра „Социология“ и с изследователски практики, въвличащи студентите в реален социологически терен. Доказателство са курсовете:
 - *Приложна социология* (60 ч. упражнения) – курс в бакалавърската програма на специалност „Социология“ (2011/2–2012/3).
 - *Две изследователски практики* за еднократни изследвания на конкретни поръчители (2015/6 и 2016/7).
- Наред с посоченото, в отделни години П. Славова е подготвила различни избираеми курсове по:
 - *Групи по интереси и процес на договаряне* (30 ч. лекции + 30 ч. упражнения) – курс в магистърска програма на специалност „Европеистика“ (2006/7–2008/9).
 - *Работа с Atlas.ti* (30 ч. лекции + 30 ч. упражнения) – курс в магистърска програма на специалност „Социология“ (2007/8).
 - *Въведение в качествените методи* (заедно с А. Миркова и В. Петрова) (30 ч. лекции + 30 ч. упражнения) – курс в бакалавърската програма на специалност „Културология“ (2008/9).

Преподавателският път на П. Славова отговаря много плътно на изискванията на курса. Нейният преобладаващ опит е в полето на социология на труда, сродна дисциплина като икономическа социология, както и в областта на методологията на емпиричните социологически изследвания.

Бих искала отново да изтъкна тясната връзка между преподаване и изследване при П. Славова, която за съжаление не е толкова често срещана, и затова е още по-ценна. Пресечната точка са най-вече учебните практики, чрез които П. Славова е въвличала в годините студенти и докторанти в изследователския процес. Най-ярък и заслужаващ следване пример за такова въвличане е книгата „Какъв да стана? С какво да се захвамяна?“, написана заедно с единадесет студенти – бакалаври и двама докторанти на катедра „Социология“. Нещо повече - студентите бяха обучени да работят със софтуера за обработка на качествени данни Atlas.ti, като бе разработен и нарочен курс. Доколкото ми е известно, в нито един друг университет не е било предлагано подобно обучение в рамките на специалност „Социология“. Надявам се този курс да стане постоянен за в бъдеще. Друг много добър пример са авторовите изследвания на свободните професии, чийто резултати съставляват една от основите на курса на П. Славова по Социология на труда.

П. Славова е спечелила уважението на студентите си, бидейки както отзивчива, така и взискателна към тях. Справката в системата „Авторите“ показва, че тя е била научен ръководител на три дипломни работи в бакалавърската степен. П. Славова има и еднократен опит като гост-лектор във Висшето училище по социални науки в Париж от 2010 г.

Зад всички изтъкнати до момента факти от биографията на П. Славова бих открила

траекторията на нейното научно и творческо израстване. Тя носи отличителните белези на системен и последователен във времето професионален напредък.

4. Характер на научните постижения

Проблемите на професиите, труда и икономическия живот обединяват всички представени за рецензиране научни публикации. Те достигат впечатляващ мащаб и зрялост. Цялостната научноизследователска работа на П. Славова се отличава с безспорна ерудираност и компетентност. Тя е белязана от висок професионализъм в областта на емпиричните изследвания и безупречно владение на социологическите качествени методи за обработка и анализ на емпирична информация.

Прочетох представената справка за научните приноси на кандидата и като цяло я приемам. Ще посоча няколко приноса, които според мен дават най-добра представа за научното развитие на П. Славова.

На първо място, научното творчество на кандидата представлява безспорен принос към развитието на социология на професиите. Още повече това е важно, тъй като в България изследванията в областта - за цялата история на българската социология - се броят на пръсти. Няма да е пресилено да се каже, че със своето систематично усилие П. Славова е първопроходник и изключително успешно полага основите на това социологическо поле. Силно изявен е приносът ѝ за проясняване на условията за упражняване на професионалната дейност като при социализма, така и в постсоциализма, за организацията на предоставяните услуги и функциониране на съответните пазари. Колективната защита на интересите на засегнатите страни е прояснена чрез дълбинен анализ на създаването и позиционирането на професионалните общности в различна – тоталитарна или не – политическа среда.

Теоретическият и емпирическият принос към развитието на социология на професиите П. Славова осъществява чрез два клона на своята работа.

От една страна, това са изследванията на свободните професии (архитекти и адвокати) и техните трансформации в два исторически периода (социализъм и постсоциализъм) (статии № 14, 15, 16, 17, 18, 19, вкл. и рецензията с № 21). Проучванията в тази област са най-дълготрайни в творческата биография на П. Славова. Те водят началото си от нейната дисертация, посветена на професията на архитектите. Впоследствие областта се обогатява и чрез проучване на адвокатската професия.

Предметното поле на посочените публикации се очертава от основния изследователски въпрос за условията за конституиране на дадените професионални групи и техния свободен статус. По-специално, изследва се как архитектите и адвокатите се конституират като съсловия в различните социални среди на социализма и постсоциализма, как, с какви средства и по какъв начин те се позиционират и бранят позициите си.

В теоретично отношение приносът на разглежданите публикации е в адаптацията и оригиналното комбиниране на различни теоретични инструментариуми, което авторът прилага към анализ на свободните професии. Става дума главно за иновативно съчетаване на идеи от интеракционистката социология на професиите, социологията на архитектурата и изкуствата, нео-вебериянството, ревизионистката школа и теорията за зависимостта от пътя, приложена към постсоциализма.

От друга страна, приноси към развитието на социология на професиите са изследва-

нията на професионалната реализация на завършилите социология (публикации № 2, 3-9, 11, 12, 13). Те сравняват възникването на дисциплината „Социология“ в четири български държавни университета, и разнообразното съдържание, с която различните университети я изпълват в продължение на един много дълъг период (1990-2006). Не ми е известен аналог на тези изследвания у нас или в чужбина. Техен категоричен принос е извеждането и доказването на доминиращата и при студенти, и при преподаватели нагласа, че образованието по социология не е инструмент за професионална реализация, а средство за изграждане на личностна критична карта за ориентиране в социалния свят. Този резултат въплъщава субективен момент - спецификата на теоретичната традиция в българската социология, но и обективния момент на „разбягването“ на социологическата експертиза в множество професионални светове. Тяхното представителство на пазара на труда прави професионалната квалификация „социолог“ невъзможна, или най-малкото – противоречива. Особено ценно е, че изводът е направен чрез сравнителен анализ на мненията и оценките на дипломираните социолози, преподавателите по социология и работодателите – ползватели на социологическа експертиза.

Разбираемо е, че за съществуващите катедри по социология в България изследванията имат и извънредно значима приложна, практическа стойност. Те им предоставят безценна обратна връзка за общите дефицити в образованието по социология, както и за конкурентните предимства/недостатъци на обучението в четирите университета. Изследванията посочват пътищата, по които трябва да се върви, за да се подобри позиционирането на специалността на пазара на труда, насочват към желаните и търсени връзки между бизнеса и образованието по социология, имат потенциал да подскажат как би трябвало да функционират алумни клубовете на специалностите. В този смисъл посочените публикации представляват значим научно-приложен принос.

Наборът от разглежданите в тази част публикации съдържа и методологически принос. Той се изразява в пълноценното прилагане на структуралния метод за анализ на близо 50 полуструктурираните интервюта с дипломирани социолози, при използване на специализирания софтуер за обработка на качествени данни Atlas.ti. Това осигурява възможност върху един и същ масив от данни, набрани с качествени методи, да се изпробват различен тип анализи.

На второ място, монографията на П. Славова „Георги Найденов и Тексим – Имекстраком“ е сериозен и значим опит да се осмислят взаимовръзките между икономика и политика в социалистическа България със средствата на документалния историко-социологически анализ на един стопански деец и създадените от него организационни форми. Книгата осъществява специфичен поглед към едно стопанско предприятие и възможностите за предприемачество във времето на социализма. Тя цели да опознае „от долу“ функционирането на социалистическия режим от съветски тип, така, както той се е случил през 60-те години на 20-ти век в България“ (стр. 27), цели да разкрие начина на функциониране на предприятието като технология на вземане на решения за него (стр. 43).

Методологическият подход за постигане на тази цел е анализ на мемоарна литература и на данни за Г. Найденов и Тексим-Имекстраком от три архивни източника: (1) фонд 136 на Централния държавен архив, съдържащ нормативни документи на Министерския съвет на България след 1944; (2) фонд 1Б, съдържащ архива на ЦК на БКП; (3) архив от двата съдебни процеса срещу Г. Найденов и сътрудниците му, съхраняван в Комисията по досиетата и съставляващ внушителните 8000 страници документи. Авторът обработва посочените документи, типологизирайки ги като устни свидетелства, юри-

дически пледоарии, писмени свидетелства и процесуални документи. Изключително прецизно и детайлно П. Славова описва и аргументира специфичната, създадена от нея, методологическа рамка за регистрация, обработка и анализ на архивните документи (стр. 73–83). Този методологически подход не просто е добре разработен и описан, но е проведен по един блестящ начин в цялата книга. Постижението е още по-голямо на фона на огромната по обем работа по обработка, систематизиране, класифициране и анализ на вероятно десетки хиляди архивни документи, резултирали в близо 400 страници напълно хомогенен текст. Пределно ясният и стегнат авторов стил на писане допринася изключително много книгата да се превърне в едно наистина увлекателно четиво. Впечатлението ми е, че П. Славова е извлякла наистина максимума от архивните материали, като при това е успяла през цялото време да удържа един индуктивен подход, предлагащ стриктно придържане към емпиричните данни. Това ми дава основание да твърдя, че книгата в своята цялост представлява много значим методологически научен принос. Тя задава висок образец за социологическа работа с архивни документи, който се надявам да се превърне в стандарт за българската социология.

Книгата е структурирана в пет глави, предговор, въведение и заключение.

Предговорът съдържа разгърнато изложение на целта и задачите на труда, методологическия подход, както и на теоретичния апарат, с който си служи авторът и чрез който формулира своята основна теза. Тя гласи, че: „Тексим представлява едно стопанско и политическо изключение, а привилегироването му като случай на изследване ще позволи да разкажем историята на режима от 60-те години на 20-ти век по един различен начин.“ (стр. 33). Статутът на Тексим като изключение се аргументира във въведението чрез няколко факта: (1) това е първото предприятие, експериментирало работа на самостоятелна стопанска сметка; (2) връзката между Тексим и Иmekстраком и оперирането на последната като „западна фирма“ на социалистическия и капиталистическия пазар; (3) фактът, че юридически Иmekстраком е изцяло частна собственост на физически лица (Г. Найденов и М. Шареф); (4) мащабните данъчни, финансови и др. привилегии, позволени единствено на Тексим; (5) свободата на действие на Г. Найденов, която авторът дефинира чрез понятията „ограничена автономия“ и „лична автономия“, както и достъпът му до центъра на власт, дефиниран като „къси и директни вериги на договаряне“ (стр. 28-31). В предговора още П. Славова въвежда изключението като познавателна фигура въз основа на формулираните от П. Бояджиева правила на неговото социологическо изследване.

Във въведението се откриват основните теоретични предпоставки на изследването, свързани с един индуктивен, описателен подход. Авторът определя режима от 60-те години като „социалистически режим от съветски тип“ и се аргументира, че това понятие позволява описание „отдолу“, което не проблематизира природата на режима, а начина му на функциониране като „режим на конкретното“ (Rowell 2006) (стр. 44-45). Разломите или „не-тъждествеността“ между режима и действията на дейците, който той създава, налагат според автора схващането на режима като „ограничена диктатура“. Изтъква се, че диктатурата има граници или ограничения (понятие, заимствано от Бетел и Йенсен, 1996), защото тя функционира само чрез предоставяне на зони на автономия и привилегии, които едновременно я утвърждават и рушат (стр. 45-46). Зоната на автономия теоретично се разпластява на „ограничена делегирана автономия“, която режимът предоставя на стопанския деец и чрез която управлява всекидневието „конкретно“ (стр. 51) и „лична автономия“, която деецът успява да конструира встрани от делегираната му автономия, и да се възползва от последната, за да изгради свободно своя схема на действие и свободно да подбира средствата си (стр. 54). Авторът посве-

шава отделна част, за да обоснове защо предпочита термина „делегирана автономия“ вместо „предприемачество“ (в смисъла на Шумпетер), за да опише характера на дейността на Найденов като стопански деец. Аргументът е, че Найденов само на повърхността наподобява Шумпетеровия предприемач, че неговата дейност само привидно има нещо общо със „съзидателното разрушение“ (стр. 60).

Във въведението се развива още и понятието за „къси лични вериги“/“къси и преки вериги“ на договаряне. С него авторът обозначава начина, по който се установяват и осъществяват връзките между стопанския деец Найденов и центъра на властта в лицето на Т. Живков и приближените му Ж. Живков, Л. Аврамов и донякъде Ст. Тодоров (всички те заемали върхови/висши постове в системата едновременно на политическата (Политбюро на ЦК на БКП) и държавната власт (Министерски Съвет, Министерства) по повод на управлението на Тексим-Имекстраком.

Петте глави на книгата представят по едни много добре структуриран хронологически начин историята на взаимосвързаните предприятия Тексим и Имекстраком.

В първа глава се описва зараждането на фирмата и стопанския деец чрез контрабандния износ на оръжие за Алжир и други криминални дейности. Възсъздава се външнополитическият контекст и по-специално отношенията на България с Алжир, както и начинът, по който факти от биографията на Найденов (служител на ДС с познания за района) се вписват в контекста на секретност – императив на всяка криминална икономика. Описват се етапите на конструиране и установяване на Тексим, тоест етапите на делегиране на автономия на дееца.

Втора глава разглежда разширяването и разрастването на привилегиите, предоставяни на Найденов да развива предприятието в България, което авторът определя като „каскаден модел на привилегии“. Като такива П. Славова разглежда създаването на задгранични фирми, възможностите за кредитиране и други финансови и данъчни облекчения за предприятието, разширяването на автономията на дееца по отношение на управлението на персонала и прекия контрол върху функционирането на предприятието, вкл. инвестиционна свобода. Показано е как тези привилегии излизат извън рамките на „делегираната автономия“ и гарантират „личната автономия“. „Каскадният модел на привилегии“ подплатява прехода от стопанско предприятие към държавно стопанско обединение и икономическата групировка Български търговски флот.

Трета глава е посветена на създаването и функционирането на Имекстраком. Откроена е ролята на личните контакти между Найденов и Шареф, от една страна, и от друга - на Найденов с Т. Живков, Ж. Живков и Л. Аврамов за появата на бял свят на този „експеримент“ по думите на главните участници. Тук също се проблематизира личната автономия, този път в нейната материализация зад граница във формата на „комисионерска икономика“. Ясно е изтъкнато как търговската дейност, развивана въз основа на даването/получаването на комисионна, се утвърждава като основен източник на печалба на Имекстраком. Комисионната се интерпретира като рационализиращият механизъм, който организира прехода от контрабанда към „редовна“ дейност. Струва ми се, че в структурно отношение книгата щеше да спечели, ако зараждането на Имекстраком бе прояснено и анализирано преди частта, посветена на прехода от ДСП към ДПО и ИТ.

В четвърта глава се проследяват конкретните събития и механизми, чрез които дейността на Найденов започва да застрашава режима и съответстващата контра-реакция. Основните брънки на разказа тук са уволненията, предприети от Найденов на група влиятелни директори, на бивши партизани и партийни функционери, концептуализи-

рани като „вътрешен враг“ (стр. 252-253), както и „външния враг“, тоест други стопански дейци, конкуриращи се с Найденов за лична автономия. Анализирана е и тежестта на негативното отношение на СССР към експеримента Тексим.

Последната пета глава съставлява историята на края на ерата Найденов. Предварителното следствие и двата съдебни процеса срещу него са детайлно реконструирани. Те са интерпретирани като механизми, чрез които режимът търси да си възвърне делегираната стопанска автономия. Защитните действия на Найденов убедително са представени като използване на личната автономия като щит срещу отнемането на делегираната автономия.

Книгата напълно и по един много убедителен начин постига поставената си цел да разкрие как „конкретно“ режимът управлява всекидневието чрез фигурата на слели се в едно стопански деец и стопанско предприятие. В този смисъл тя не съдържа собствено организационно-социологически анализ, такъв, какъвто обичайно свързваме с изследванията на стопанските организации. Текстът представлява жив документален исторически разказ за това как социалистическият режим от 60-години на миналия век функционира в България като (едно)лична власт на Т. Живков; власт, в която политическото, икономическото, правното и държавното са синкретично слети и която поради това може да си позволи да използва държавните институции като фасада за всяко свое решение, като прикритие за действията си, а и като бухалка винаги, когато се налага. Това е разказ за създаването на криминалната, а впоследствие и втората икономика във времето на социализма като партийна/държавна политика със средствата на едноличната власт и типичния ѝ механизъм – привилегироване на определен кръг обличани с доверие лица. Монографията убедително разкрива ролята на личните мрежи на властта, явяващи се като принципал, който възлага на агента да действа от тяхно име, тоест делегира му автономия. В тази си роля обаче те са неформален принципал, който съзнателно и целенасочено използва формалния принципал – държавата, за да представи решенията си като министерски разпореждания, но и го заобикаля винаги, когато счете за целесъобразно. С възложението си мрежовият център е принуден да гарантира свобода на дееца Найденов, която обаче все повече не може да контролира поради логично нарастващата асиметрия в наличната информация и знание в полза на дееца. П. Славова проследява в конкретни детайли как предприемаческите умения на Найденов му позволяват да капитализира тази асиметрия, така че да я превърне в собствен монопол. Постигнатата лична автономия му гарантира защита срещу режима на еднолична власт. Пресъздаването на тази фина игра между властови мрежи и държавни институции; между еднолична власт и деец като движение от „делегирана автономия“ към „лична автономия“ окачествявам като изключително голямо постижение и принос на монографията.

В светлината на изтъкнатото рецензираната монография представлява по мое мнение безспорен теоретичен и методологически принос и със сигурност ще даде сериозен тласък за развитието на социологическите и историческите изследвания на социализма и, надявам се, ще подбуди нови сравнителни проучвания.

В обобщение, в своята цялостност научната дейност на П. Славова има според мен висока и безспорна познавателна и практическа стойност. Приведените в монографичното изследване, книгата „Какъв да стана?“ и останалите статии емпирични данни са ценен източник на информация и теоретическа рефлексия и могат да подпомогнат днешните и бъдещите изследователи на професиите и социализма.

5. Отражение на научните публикации на кандидата в нашата и чуждестранната литература

Съгласно справката за цитирани трудове на П. Славова, изготвена от Централна университетска библиотека на СУ „Св. Климент Охридски“, един индексирани документ има четири цитирания в Web of Science; в ProQuest са намерени две цитирания и в CEEOL – 37 цитирания и едно цитиране като съставител. В базата Scopus са намерени три индексирани документи. По традиционен начин и чрез Гугъл-наука авторът е установил 37 цитирания на свои публикации. От представените свидетелства е видно, че авторът е цитиран по позитивен начин, няма критични позовавания.

Особено ценно ми се струва, че редица публикации на П. Славова са индексирани – според справката на Централна библиотека: пет в EBSCO, осем в CEEOL и четири в ИНИОН РАН. Също така три от публикациите са отразени в каталога на WorldCat OCLC. Всички изискуеми данни са надлежно попълнени в базата данни на СУ „Авторите“. Посочените резултати красноречиво говорят, че научните публикации на кандидата са намерили много добро отражение и прием в нашата и чуждестранната литература.

6. Критични бележки

Както всяка друга работа, и предложените за рецензиране трудове е естествено да събудят редица въпроси и бележки, които няма как да се изложат в пълнота. Тук бих искала да се огранича до три основни коментара, възникнали по повод на монографичното изследване.

На първо място, концептуализирането на Тексим-Имекстраком като „изключение“ ми се струва проблематично. Това е теза на автора, която се въвежда още в предговора, а понятието „изключение“ се използва като предикат за Тексим в хода на цялото изложение. На този фон малко неочаквано авторът споделя в последните редове на книгата своето притеснение за методологическата защитимост на въпросния предикат поради липсата на сравнение с други примери. И според мен притеснението е основателно. П. Славова твърди, че подхожда към предприятието Тексим като към „изключение“, защото иска да го изследва само по себе си, „отвътре“, „без да го сравнява с някаква норма или предзададеност“ (стр. 368). И действително тя постига това „отвътре“ изследване изключително успешно. За този успех обаче не виждам как понятието за изключение има какъвто и да било принос. Обратното, възприемам го като негатив по две причини.

1. Очевидно, твърдението, че Тексим е изключение, е доказуемо само при наличие на сравнителна перспектива. Тя липсва в книгата, но не е невъзможна. Потенциалът се съдържа в редица сравнителни линии, подсказани в текста: контрабандата с оръжие, основополагаща за предприятието, като дейност, практикувана и от други социалистически страни, напр. Чехословакия и заимстването на чешкия опит при създаването на Тексим (стр. 110); създаването и даже бумът на регистрацията на смесени дружества в чужбина в периода 1964-1969 (стр. 129-131, 324-5, 353); редицата други предприятия, работещи на самостоятелна стопанска сметка и самоиздръжка в същия период у нас; сходните реформаторски опити в повечето социалистически страни от 60-те г.
2. Съществува логическа несъвместимост между тезата, че Тексим е изключение, и

дефинирането на ограничената диктатура, прокарано в цялата книга, но най-точно, струва ми се, формулирано на стр. 317, а именно, като диктатура, която „неспазвайки собствените си ... принципи, създава изключения, на които делегира част от автономията си, без при това да я контролира изцяло“. Ако ограничената диктатура е възможна само чрез изключенията, които създава, тоест изключенията са правилото, то дефинирането на Тексим като изключение се изпразва от съдържание. В контекста на боравенето от страна на автора с понятия, извлечени като „език“ от архивните документи, интерпретирането на Тексим като „експеримент“, така както той е бил схващан от осъществяващите го дейци, ми се вижда много естествена и добра алтернатива.

Втората бележка се отнася до усещането ми за едно теоретично самоограничение, което авторът си е наложил, и чиито основания не разбирам напълно. Заявката на П. Славова да следва индуктивен подход, без „предзададеност“, оправдава отказа ѝ да хвърля *a priori* теоретични мостове към натрупаното в годините солидно научно знание за социалистическата икономика, политика и общество, но е неясно защо не го прави *a posteriori*. Този подход също така е обясним и в контекста на огромната по обем емпирична работа, която е изисквала изключителни усилия по класификация и типологизация. Това, което ми се струваше все пак възможно, е да се извлекат много по-ясно и категорично теоретични изводи за *същността* на едно или друго явление, а не само за механизмите на *функционирането* му. Още повече, че такива изводи сами се натрапват от историята, бликаща от архивните документи.

Ще взема за пример употребата на понятието „режим“. Текстът е фокусиран основно да проследи как режимът функционира като „ограничена диктатура“, но не изтъква природата му. По изключение се споменава, че това е „едноличен режим“, „режим на Т. Живков“ (вж. напр. стр. 31). Не е теоретизирана „персонификацията“ на режима при положение, че текстът изобилства с доказателства за решаващата роля на личната власт на Т. Живков, на мрежите от лични отношения между него, Ж. Живков, Л. Аврамов и Г. Найденов, и личното доверие, което крепи т.нар. „режим“ в даден исторически период. Вместо това се използват понятията „къси лични вериги“ (напр. стр. 61), „къси и директни (?) вериги“ (вж. напр. стр. 178), които макар и да включват личния елемент, акцентират върху верижността (процесуалността), а не върху субектите и тяхното позициониране в договарянето. Не виждам как анализът на договарянето на автономията е възможен без да се анализира договорната сила на участниците във „веригите“. Свидетелства за последната са налице в монографията, ето защо този функционалистки подход възпрепятства според мен изучаването на връзката между деец, режим и държава по един по-адекватен начин.

По аналогичен начин е обяснено как функционира „делегираната автономия“, но не са достатъчно открити основанията за делегиране на автономия. Основа на делегираната автономия, а в следствие и на каскадните привилегии, може да бъде както личното доверие (все едно от какво предизвикано), така и принудата/липсата на алтернатива у центъра на власт. Архивните документи предлагат отлична възможност да се проследи как делегирането на автономия първоначално е основано върху лично заслужено доверие, но нейното разширяване чрез „каскадни привилегии“ почива в нарастваща степен на принуда, налагана от монопола на Найденов, а не на доверие. Това би коригирало, мисля, представата за лична автономия като налагане, вместо като „извоюване“ (вж.напр. стр. 123).

Третата бележка се отнася до отказа да се интерпретира дейността на Г. Найденов като

предприемачество в смисъла, вляган от Шумпетер. Смятам от прочетеното, че такава интерпретация би била напълно на място. Документалното изследване е убедително доказателство, че експериментът Тексим със своята иновативност е породил вътрешна динамика в „режима от съветски тип“. Той е предизвикал вълна от промени в социалистическата икономика чрез разрастването на задграничните дружества и броя на предприятията, работещи на стопанска сметка, чрез прехода от стопански предприятия към стопански обединения, чрез ключовата промяна в социалистическото потребление и др., тоест ефектът на „сзидателно разрушение“ е налице.

Направените коментари не омаловажават по никакъв начин изключително високата стойност на монографичното изследване. Ще се радвам, ако те биха били полезни на автора в бъдещата ѝ работа, с такава и цел са направени.

7. Лични впечатления

От уч. 2006/7 г. и до днес съм в непосредствен и интензивен колегиален контакт с Петя Славова. Имала съм възможността да наблюдавам отблизо подхода ѝ като изследовател и преподавател, който най-кратко бих характеризирала като отдаденост. П. Славова е колега, на когото може да се разчита, който е съпричастен към текущите проблеми от организационен или друг характер и е винаги готова да впрегне енергията си за тяхното разрешаване. Тя винаги се е отличавала с огромно научно любопитство, висок професионализъм в работата си, стремеж към перфекционизъм и завидна работоспособност. Това позволи на П. Славова да израсне много бързо и да се превърне в учен и колега, който намира признание за своите приноси.

8. Заключение

Като имам предвид оригиналността на представените за рецензиране научни трудове на гл. ас. Петя Славова и нейната успешна преподавателска работа, без никакво колебание предлагам на уважаемите членове на научното жури да ѝ присъдят научното звание „доцент“ по социология. Петя Славова е вече доказан млад учен с извоюван авторитет в професионалната ни общност.

10 декември 2017 г.

гр. София

проф. д.с.н. Таня Чавдарова